25 દુહા, મુક્તક, હાઈકુ

1. મા

દુલા ભાયા 'કાગ'
(જન્મ : 25-11-1902; અવસાન : 22-2-1977)

કવિ દુલા ભાયા 'કાગ'નો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના મજાદર ગામમાં થયો હતો. તેમણે પાંચ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. રામાયણ-મહાભારત ઉપરાંત ચારણી સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ નોંધપાત્ર હતો. ખેતી તેમજ ગોપાલનનો વ્યવસાય કરતા કવિ કાગ કંઠ, કહેણી અને કવિતાનો સુમેળ સાધીને લોકગીતો, ભજનો તેમજ આખ્યાનોના જાહેર કાર્યક્રમો પણ આપતા.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને નીતિ-આચરણ જેવા વિષયોને ચારણી છંદ, ભજન અને દુહા જેવા કાવ્યપ્રકારોમાં ઢાળનાર આ કવિએ 'કાગવાણી' ભાગ 1 થી 7 માં લોકપરંપરાના પ્રાચીન કલેવરમાં અર્વાચીન સંવેદનાઓ ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

'વિનોબાબાવની', 'તો ઘર જાશે', 'જાશે ધરમ', 'શક્તિચાલીસા' ઉપરાંત 'ગુરુમહિમા', 'ચન્દ્રબાવની', 'સોરઠ બાવની' વગેરે કૃતિઓ એમણે રચી છે. ભારત સરકાર દ્વારા એમને પદ્મશ્રીનો ઍવોર્ડ મળ્યો છે.

દુહો ચારણી સાહિત્યનો કાવ્યપ્રકાર છે. એ માત્રામેળ છંદ પણ છે. દુહામાં માર્મિક વાણીથી થોડામાં ઘણું સૂચવાય છે. અહીં આપેલા બંને દુહામાં 'મા'નો મહિમા છે. પહેલા દુહાનો વિષય છે : મોટા થયા પછી 'મા'નો ખોળો છોડી દેતા કવિ, ફરી 'મા'નો ખોળો ખૂંદવાની બાળક બનવાની ઝંખના કરે છે.

બીજા દુહાનો વિષય છે : 'મા' શબ્દ કાને પડતાં જ બાળપણમાં માએ કરાવેલાં લાડ અને વહાલ કવિને સાંભરી આવે છે. કવિને મોટા થયા પછી મા-નો વિરહ સાલે છે. માનો ને મોટાઈ તુચ્છ લાગે છે. મા વિના જીવન નિરર્થક હોવાની વાત મા-નો મહિમા કરે છે.

દુહા

મોટા કરીને મા તેં ખોળેથી ખહતા કર્યા,
ખોળો ખૂંદવા ફરીથી કરને બાળક કાગડા.

મોઢે બોલું મા, મને હાચે ય નાનપણ હાંભરે
મોટપ કેરી મજા મને કડવી લાગે કાગડા.

શબ્દાર્થ

ખહતા ખસતા, દૂર થાતા **કાગડા** કવિ કાગ **હાચે** સાચે, હકીકતમાં **હાંભરે** સાંભરે, યાદ આવે **મોટપ** મોટાપણું, પ્રતિષ્ઠા, આબરૂ **કડવી** (અહીં) ન ગમે તેવી, અપ્રિય

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) મોટા થયા પછી કવિને કઈ વાતનું દુઃખ છે?
(2) કવિને પાછા બાળક થવાની ઈચ્છા શા માટે થાય છે?
(3) 'મા' બોલતાંની સાથે કવિને શું સાંભરે છે?
(4) મોટપની મજા કવિને કેવી લાગે છે?
(5) કવિ 'કાગડા' કોને કહે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નની મુદ્દાસર નોંધ લખો :

કવિની દૃષ્ટિએ બાળપણ

2. દશા અને દિશા

વેણીભાઈ પુરોહિત
(જન્મ : 01-2-1916; અવસાન : 03-1-1980)

કવિ, વાર્તાકાર વેણીભાઈ જમનાદાસ પુરોહિત 'સંત ખુરશીદાસ'નો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના જામખંભાળિયામાં થયો હતો. મુંબઈમાં સ્થાયી થયેલા વેણીભાઈએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મુંબઈમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ જામખંભાળિયામાં લીધું હતું. તેઓ પત્રકાર હતા. ઈ. સ. 1942 ની લડતમાં દસ વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો હતો.

એમણે ગીત, ભજન, ગઝલ, સૉનેટ, મુક્તક તેમજ લાંબી વર્ણનાત્મક રચનાઓ જેવા કાવ્યપ્રકારો અજમાવ્યા છે. છાંદસ અને અછાંદસ રચનાઓ એમણે લખી છે. કવિ તરીકેની એમની પ્રતિભા વિશેષ કરીને ગીતો તેમજ ભજનોમાં વધુ ખીલેલી જોવા મળે છે. 'સિંજારવ', 'ગુલઝાર શાયરી', 'દીપ્તિ' તેમજ 'આચમન' એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. આ સંગ્રહોમાં લાંબી વર્ણનાત્મક રચનાઓ પણ છે. ભાવની સરળ-સહજ અભિવ્યક્તિ સાથે નાદ અને લયયુક્ત ભાષારચના એમની કવિતાની વિશેષતાઓ છે. 'કાવ્યપ્રયાગ'માં એમણે વિવિધ કવિઓની કાવ્યરચનાઓના આસ્વાદ કરાવેલા છે. 'અત્તરના દીવા', 'વાંસનું વન' તેમજ 'સેતુ' એમના વાર્તાસંગ્રહો છે.

'મુક્તક' શબ્દ 'મૌક્તિક' પરથી ઊતરી આવ્યો છે. 'મુક્તક' એટલે મોતી. મોતી જેવો ચળકાટ અને મોતી જેવું મૂલ્ય આ કાવ્યસ્વરૂપમાં હોય છે. અહીં આપેલા 'દશા અને દિશા' મુક્તકમાં કવિ 'દશા'ને જ સર્વસ્વ માની હારી-થાકી બેઠેલા માનવીને સાચી દિશા ચીંધે છે. જેમનામાં ખુમારી નથી, તેઓ જ દશાના ગુલામ છે! જિંદગીની સાચી દિશા તેમણે જાણી જ નથી; આથી જ તેઓ દશાને પૂજે છે, દશાથી ડરે છે. દશાને કવિ સડક સાથે સરખાવે છે. સડક તો સ્થિર છે, જડ છે. એ ક્યાંય જતી નથી. જવું તો આપણે પડે! એ જ સડકનો ઉપયોગ કરી આગળ વધનારને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. 'દશા' અર્થાત્ ભાગ્યને આધારે બેસી રહેતા લોકોને 'દિશા' અર્થાત્ પુરુષાર્થનો મહિમા સમજાવતું આ મુક્તક શ્રમનો મહિમા કરે છે.

મુક્તક

દશા પર દાઝનારા ને દશા પર દૂઝનારાઓ,
નથી હોતા ખુમારીથી જીવનમાં ઝૂઝનારાઓ.

દિશા જાણ્યા વિનાના છે દશાથી ધ્રૂજનારાઓ !
કહી દો એમને કે, હે દશાના પૂજનારાઓ !

દશા તો છે સડક જેવી, સડક ચાલી નથી શકતી,
સડકને ખૂંદનારાને સડક ઝાલી નથી શકતી.

-'દીપ્તિ' સંગ્રહમાંથી

શબ્દાર્થ

દશા સ્થિતિ, હાલત, મનુષ્યના નસીબ ઉપર સારી-માઠી અસર કરનારી ગ્રહાદિકાની સ્થિતિ **દાઝનારા** ચીડ, ગુસ્સો, દ્વેષ કે વેર રાખનારા **દૂઝનારા** (અહીં) આંસુ ટપકાવનારા **ખુમારી** (અહીં) ગર્વ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કેવા લોકો ખુમારીપૂર્વકનું જીવન જીવી નથી શકતા ?

(2) દશાથી ગભરાઈ જનારા કોનાથી અજાણ્યા છે ?

(3) કવિએ દશાને કોના જેવી કહી છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) દશા અને દિશા વિશે કવિનું શું કહેવું છે ?

(2) સડક કોને રોકી નથી શકતી ? શા માટે ?

3. હાઈકુ

સ્નેહરશ્મિ
(જન્મ : 16-4-1903 અવસાન : 06-1-1991)

'સ્નેહરશ્મિ'નું મૂળ નામ ઝીણાભાઈ રત્નજી દેસાઈ. વલસાડ જિલ્લાના ચીખલી ગામમાં એમનો જન્મ : ઈ. સ. 1921માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી વિનીત થયા. ઈ. સ. 1926માં રાજ્યશાસ્ત્ર વિષય સાથે સ્નાતક થયા. મુંબઈ તેમજ અમદાવાદમાં શિક્ષણક્ષેત્રે અધ્યાપક, આચાર્ય તેમજ નિયામક રહ્યા.

મુખ્યત્વે કવિ 'અર્ઘ્ય', 'પનઘટ', 'અતીતની પાંખમાંથી', 'ક્ષિતિજે જ્યાં લંબાવ્યો હાથ', 'નિજલીલા' વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમણે વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્ર તેમજ આત્મકથા જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં ખેડાણ કર્યું છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (ઈ. સ. 1967) તેમજ નર્મદચંદ્રક (ઈ. સ. 1985) પ્રાપ્ત થયા છે. જાપાનિઝ કાવ્યસ્વરૂપ હાઈકુને ગુજરાતીમાં દૃઢ કરવાનો યશ એમને ફાળે જાય છે.

મુરલી ઠાકુર
(જન્મ : 23-2-1910, અવસાન : 22-4-1975)

કવિ, વાર્તાકાર મુરલીધર રામચંદ્ર ઠાકુરનો જન્મ ઈડર તાલુકાના કુકડિયા ગામે થયો હતો. એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ એમના વતન સુવેર, ઉમેદગઢમાં લીધું હતું. એમ.એ.ની ઉચ્ચ શિક્ષણની પદવી તેમણે મુંબઈથી પ્રાપ્ત કરી હતી.

મુંબઈની સિડનહામ કૉલેજમાં અધ્યાપક થયા. ત્યાર પછી મુંબઈ આકાશવાણીમાં ગુજરાતી કાર્યક્રમોના નિર્માતા થયા. ફિલ્મ સેન્સર બોર્ડના સભ્ય નિમાયા.

'સફર અને બીજાં કાવ્યો' (અન્ય સાથે), 'શરદુત્સવ' (નૃત્યનાટિકા), 'મેળો' (બાળગીતો) તથા 'પ્રેમળ જ્યોત' (વાર્તાઓ) એમના ગ્રંથો છે. જાપાનિઝ કાવ્યસ્વરૂપ હાઇકુને ગુજરાતીમાં પ્રચલિત કરવામાં, સર્જક તરીકે એમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

રાવજી પટેલ
(જન્મ : 15-11-1939 અવસાન : 10-8-1968)

રાવજી છોટાલાલ પટેલનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના ડાકોર પાસેના વલ્લભપુરા ગામે કૃષિ પરિવારમાં થયો હતો. ડાકોરની શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યું પછી અમદાવાદમાં માધ્યમિક તેમજ બે વર્ષ સુધી કૉલેજ(આર્ટ્સ)નું શિક્ષણ લીધું. તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી, તેથી કુમળી વયથી નોકરી કરવી પડી. તેમણે મિલમાં, વર્તમાનપત્રમાં તેમજ ગ્રંથાલયમાં નોકરી કરી. આર્થિક સંકડામણ તેમજ ક્ષય જેવા એ વખતે અસાધ્ય રોગથી તેમનું શરીર તેમજ મન ક્ષીણ થતાં ગયાં. માત્ર અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમનું નિધન થયું.

'અંગત' એમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ છે. એમનાં કાવ્યોમાં વિશિષ્ટ લયલીલાઓ, પ્રતીકાત્મક તેમજ વ્યંજનાત્મક અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે.

હાઈકુ જાપાની કાવ્યસ્વરૂપ છે. સત્તર અક્ષરના આ કાવ્યનું બંધારણ ત્રણ પંક્તિનું છે. પ્રથમ પંક્તિમાં પાંચ, બીજીમાં સાત ને ત્રીજી પંક્તિમાં પાંચ અક્ષરથી રચાતું આ કાવ્ય ક્યાંક ગહન-ચિંતન, તો ક્યાંક હળવાશ રજૂ કરે છે.

પહેલું હાઈકુ અંધકાર અને દીવાના પ્રતીકથી સત અને અસતને સૂચવી, અનેક અસત્યો મળીને પણ સત્યને ઝાંખું નહીં પાડી શકે તેનો બોધ આપે છે. બીજા હાઈકુમાં ઘર મોટું કે નાનું? એ મકાનના કદ કે વિસ્તારને આધારે નહીં પણ એ ઘરમાં રહેતા માનવીની નિષ્ઠા અને પ્રતિષ્ઠાને આધારે નક્કી થાય છે, એ વાત કવિ સૂરજના ઉજાસથી સૂચવી આપે છે. ત્રીજું હાઈકુ મૃત્યુની અનિવાર્યતા જાણવા છતાં પણ જીવવાનો આનંદ માણતા માણસને જાળ લઈને ઊભા માછીમાર સામે મોજથી તરતી માછલીના પ્રતીકથી સૂચવે છે.

1	2	3
ફરતી પીંછી અંધકારની : દીપ નહીં રંગાય. **- સ્નેહરશ્મિ**	ખોરડું નાનું સૂરજના ઉજાસે મોટું આંગણ. **- મુરલી ઠાકુર**	માછી ક્યારનો ઊભો રહ્યો ને તોયે માછલી તરે. **- રાવજી પટેલ**

શબ્દાર્થ

દીપ દીવો **ખોરડું** માટીની ભીંતનું ઘર **ઉજાસ** પ્રકાશ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) શાની પીંછી ફરતી રહી છે ?

(2) સૂરજના ઉજાસે આંગણ કેવું લાગે છે ?

(3) માછી શું કરે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) અંધકારની પીંછી અને દીપ દ્વારા કવિ શો બોધ આપે છે ?

(2) મુરલી ઠાકુર હાઇકુ દ્વારા શું કહેવા માગે છે ?

(3) માછી અને માછલી દ્વારા રાવજી પટેલ શી વ્યંજના પ્રગટ કરે છે ?

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- પસંદગીના શેર તથા મુક્તકોનો સંગ્રહ કરી, હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- તમે જાતે ત્રણ હાઇકુની રચના કરો.
- થોડાં મુક્તકો મેળવીને નોંધો. મુક્તકોનો અર્થ વડીલોની મદદથી જાણો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● દોહરા

પ્રથમ બે દોહરામાં માનો મહિમા છે. પ્રથમ દોહરામાં ‘ખ’ વર્ણનું આવર્તન જુઓ. ‘ખોળેથી’, ‘ ખહતા’, ‘ખોળો’, ‘ખૂંદવા’ આ બધામાં ‘ખહતા’ શબ્દ એકમાત્ર તળપદો શબ્દ છે, તે શિષ્ટ શબ્દોમાં બરાબર ભળી જાય છે.

બીજા દુહામાં મુખ માટે ‘મોઢું’, સાચે જ માટે ‘હાચેય’, ‘સાંભરે’ માટે ‘હાંભરે’ જેવા તળપદા શબ્દોનો ઉપયોગ ધ્યાનપાત્ર છે. અહીં ‘મોટપણાની મજા કડવી’ કહીને સરસ વિરોધ રચાયો છે તે જુઓ.

● મુક્તક

મુક્તક ‘ખ’ વર્ણનું આવર્તન તમે જોયું? અહીં ‘દ’ વર્ણનું આવર્તન જુઓ. અહીં કવિએ ત્રણેય કડીમાં ‘દશા’ અને ‘દિશા’ શબ્દને દોહરાવીને જુદા જુદા અર્થસંકેતો મૂકીને ભાવને ઘૂંટ્યો છે. ‘દાઝનારા’ ‘દૂઝનારા-ઝૂઝનારા’ ‘ધ્રૂજનારા-પૂજનારા’ખૂંદનારા શબ્દયુગ્મો નવા નવા અર્થસંકેતો આપણી સામે લાવી મૂકે છે.

● **હાઈકુ**

(1) અહીં અંધકારની પીંછીનું રૂપક દૃશ્ય અને ગતિ બંનેનો સંકેત કરી આપે છે તે નિહાળો.

(2) 'ખોરડું નાનું' 'મોટું આંગણ' પહેલી અને છેલ્લી પંક્તિમાં રહેલો વિરોધ ધ્યાનપાત્ર છે તે જુઓ.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- સ્વરચિત હાઇકુ અને મુક્તક લેખન સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- સંસ્કૃત સુભાષિતો અને તેના અર્થ વિદ્યાર્થીઓને કહો.
- ભીંતસૂત્રોની યાદી તૈયાર કરાવો.

●